

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'373.2:82-14

ЮЛІЯ БРАЇЛКО

(Полтава)

ЛЕКСЕМА БОГ В ОНОМАСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ СТУСОВОЇ ПОЕЗІЇ: СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ключові слова: власна назва, теонім, лексема, семантика, стилістика.

Лінгвостилістичне вивчення творчості Василя Стуса – одного з найбільших українських поетів, поета-патріота, поета-філософа, поета-мученика, поета великої духовної сили й унікального мистецького дару – не може залишити поза увагою релігійну лексику. До її складу, зокрема, входить онім *Бог*, що належить до ключових слів лірики митця. Така ж тенденція помітна й в усьому українському узусі: як зауважує В. Федонюк, «ментальною споконвічною рисою українців є відчуття Бога, особливого зв'язку з ним. Про це, зокрема, свідчить наша мова, словниковий склад якої включає велику кількість слів, які своєю семантикою та походженням пов'язані зі словом *Бог*» [14, с. 146].

Семантико-стилістичні інтерпретації В. Стусом цієї лексеми засвідчують не лише розуміння поетом головних понять християнського напрямку в релігії, а й відкривають глибини внутрішніх шукань та авторського світосприйняття, одним із головних моментів якого є взаємовідносини з «Вічною Істиною». Тож дослідження мовної поведінки власної назви *Бог* у поезії В. Стуса має наукову та практичну цінність не лише для лінгвістики, але й для літературознавства.

За спостереженнями В. Моренця, «все живе в українській ліриці ХХ століття має в собі більш чи менш виражений, але обов'язковий трансцендентний порив, сакральне відчуття Абсолюту, незалежне від диктату суспільної практики, конкретних історичних обставин й агресивних стереотипів суспільної свідомості» [3, с. 15]. На лексичному рівні художнього тексту це відчуття значною мірою виявляють християнські теоніми, за референтами яких постають цілі комплекси філософських і релігійних переконань, емоційних відчуттів, естетичних прагнень тощо, через призму чого відбувається загальне світосприйняття поетів-дисидентів 60–80-х років ХХ століття (див. [6]), до яких належить і Василь Стус. Очевидно, ще й тому з-поміж великої кількості онімічних розрядів конфесійної лексики власні імена християнських верховних сутностей є найчастотнішими в поетичному мовленні таких авторів. Зокрема, нами засвідчено 204 слововживання назви *Бог* у художніх творах В. Стуса.

Лірика Василя Стуса буквально побудована на спілкуванні з Господом. Джерела цього літературознавці вбачають в обставинах його життя: «Стусів діалог з Богом випливає з поетового болю, з dna його тюремного жаху й поетової безперспективної самотності, яка, як в голосінні, шукає в Бога помочі» [7, с. 495].

У художньому мовленні В. Стуса нами зафіксовано кілька синонімічних рядів у складі теонімної лексики. Для богословської терміносистеми вони є традиційними й необхідними, зважаючи на специфіку денотатів таких онімів (всехопність і глибина понять) [5, с. 86], а для поезії лексична синоніміка взагалі є важливим джерелом творення образів, оскільки кожна назва висвітлює в тексті нові семантичні нюанси, властивості, якості.

Синонімічний ряд із домінантою *Бог* складається з кількох понятійних груп. До першої відносимо лексеми на позначення Бога як Абсолюту (*Господь, Господь Бог*). До другої – біблійні варіанти номінацій Божої сутності (*Саваоф, Єгова (Ієгова, Ягве)*), до третьої – синоніми зі значенням першості у Святій Трійці (*Отець (Вітець)*). До четвертої належать назви, що повідомляють про біблійні атрибути Бога (всюдиприсутність, всевідання, всесильність, справедливість, доброта та ін.) [3, с. 73-77]: *Владика, Всевишній, всевишній Судія, Господь всевишній*.

Зауважимо, що в окремих текстах поет розмежує поняття Бог і Господь, розуміючи під ними першу особу Святої Трійці й Ісуса Христа відповідно, наприклад: «*Нам не минається дорога, / не дочекається кінця / над дланню **Господа і Бога, / Святого сина і Вітця***» [13, с. 188].

Глибоке значення поняття Бог, що корениться в глибинах національної свідомості, стало основою утворення багатьох фразеологічних сполук, до складу яких уходять відповідні номінації. Чималу кількість таких виразів зафіксовано й у поетичному мовленні В. Стуса, наприклад: «*Будь сам. І – **Бога ради** – / не сунся, а світлий*» [11, с. 143]; «*Не дивіться. **Заради Бога.** / Не дивіться. / Ні про що не питайте*» [13, с. 270]; «*В нічному вікні горять волосожари / снігів і криків, усмішок і криг, / що, **слава Богу**, видяться крізь відстань*» [11, с. 13]; «*Чи серцем не жахнуть од ознобу, / бо вже назад немає вороття, / лиш відчайдушно стелеться дорога / несамовитих? Скажуть – **слава Богу?***» [11, с. 24]; «*Але верстай свою дорогу, / бо серце – вічності мотор – / де не пристане – **слава Богу**, / нас відспіває віщий хор, / землі і неба струмування*» [11, с. 93]; «*Немає порятунку? **Слава Богу!** / Таки діждав останніх благостинь. / **І слава Богу.** І перепочинь...*» [11, с. 102]; «*Довкруги / ані душі немає, **слава Богу***» [11, с. 170]; «*То й **слава Богу**, коли є спочинок попереду*» [11, с. 61]; «*Ти що це, дурню, плачеш? / Ні, **слава Богу**, ні*» [11, с. 71]; «*І не те, щоб знову – „**з Богом!**”*» [9, с. 116]; «***Хвалити Бога** хоч виттям епоха оддається...*» [10, с. 232]; «*Бо не **береженого Бог береже**, / а смертна із мarmуру урна*» [11, с. 80].

Проте для його лірики пріоритетним є саме лексичне значення відповідного теоніма і передусім – емоційне наповнення. Останнє особливо яскраво виявляється у звертаннях, тому суттєва частка вживань власної назви *Бог* у поетичних текстах В. Стуса припадає на цю синтаксичну позицію. Як емоційний центр речення/групи речень вона виявляє й одне з головних місць референта, позначеного теонімом, у системі ціннісних координат ліричного героя, а отже – і

самого автора, до творчості якого, за висновками Е. Соловей, «...звертає нас лірико-філософська проблематика автентичності [ліричного героя й автора – Ю. Б.], оскільки його поезія постала як граничне втілення цієї проблематики: вже не як драма, а як висока трагедія» [13, с. 263].

Звичайно вживання теоніма *Бог* у ролі звертання супроводжується висловлюванням прохання про допомогу, заступництво чи покарання, вираженого традиційними для молитви дієсловами в наказовому чи умовному способах: *дай/не дай (жити, вмерти; побачити, сили, сина, біди й т. ін.); прости, спаси, допоможи, благослови, покарай* тощо (через ці словесні формули простежується й богословський дуалізм сутності Бога (добрий/суворий, ласкавий/жорстокий)). Наприклад: «*Не дай же, **Боже**, звідать тої муки, / котра на мене дивиться з п'їтьми*» [11, с. 68]; «*Прости ж їм, **Боже**, встид / і відпусти їм гріх*» [12, с. 97]; «***Боже**, дуже прошу – / не забори од мене, що мое...*» [11, с. 24]; «*Дай, **Боже**, сили – віддаль перебути, / об мури не оббивши кулаків*» [13, с. 110]; «***Боже**, дай нам радісного сина, / мріяного в снах*» [11, с. 86]; «*Дай, **Боже**, хоч біди якої, / коли ні краю, ні коня, / і долі дай – та злої! злої! – / нехай донищує до пня!*» [12, с. 133]; «***Боже**, най святиться, / о най святиться край проклятий мій*» [9, с. 187].

Для християнської віри при звертанні до Бога звичними є також слова подяки чи прославлення, що простежується й у творчості В. Стуса: «*Дякую, **Боже**, за мить торжества!*» [12, с. 86]; «*Тебе ми, **Боже**, благодарим / за цей останній перевіз...*» [13, с. 114]; «*Слава, **Боже**, за пургу заметільну, / скоро холод руки мої скує*» [13, с. 90]; «*Славен, **Боже**, будь за всі напасті, / як пробуде славен віщий глас...*» [11, с. 162]. У художньому тексті може бути також пряме указання на молитовні мотиви, коли при зверненні до Бога відбувається констатація факту моління, наприклад: «*Тобі молюся, **Боже**, / щоднини і щочасно...*» [13, с. 146].

Сприймання християнського Бога як вищої сутності, що регулює людську діяльність, здійснюється й при функціонуванні його назви у ролі адресата запитань: «*Хто, **Боже**, нас зі світу зводить?*» [12, с. 78]; «*Як відшаліє безголосий кипень, / Чи впустиш, **Боже**, в царствіє твоє?*» [12, с. 62].

Поетичне мовлення Василя Стуса багате на засоби, що підсилюють експресію та емоційність теоніма-звертання. До них належить, насамперед, уживання в сполучі із власною назвою: 1. Вигук *о*, який надає емоційного забарвлення всьому висловлюванню: «*О **Боже**, ти одна моя надія!*» [10, с. 230], «*О **Боже**, як набридло жити*» [11, с. 98]; «*О **Боже**, кращого нема / за сто твоїх погроз, / коли ти любиш і тайш / батьківський щирий сміх*» [11, с. 127]; «*О, **Боже**, те іржання вороне!*» [12, с. 167]; 2. Присвійного займенника *мій*: «*Карай мене, мій **Боже***» [11, с. 76]; «*Дякую, мій **Боже**, за напасті...*» [12, с. 210]; «*Мій **Боже**, промахнути за каж, / бо вмерти лучче*» [13, с. 218]; «*Вознось мене, мій **Боже**, чи карай, / та тільки знай, що син я в тебе – добрий*» [11, с. 63]; 3. Поєднання різних засобів (вигук + займенник, вигук + прикметник): «*О **Боже** мій! Така мені печаль / і самота моя – така безмежна...*» [13, с. 79]; «*О, **Боже** праведний, важка докука – / сліпорожденним розумом збагнуть...*» [9, с. 62]. Більшість таких засобів характерна для жанру християнської молитви, мотиви якого, як доводять вищенаведені приклади, широко використовуються в Стусовій ліриці.

Та найбільшої стилістичної виразності звертання-теонім набуває за умови його повторень: анафоричних («**Божже**, не літості – лютості, / **Божже**, не ласки, а мсти, / дай розірвати нам пута ці, / ретязі ці рознести.../ **Божже**, розплати шаленої, / **Божже**, шаленої мсти...» [12, с. 64]); епітезисичних («Дай, **Божже**, вітер напрямний, / вітрила дай привільні, **Божже**, / Ставай за коло» [13, с. 183]) та інших («**О Божже**, тиші дай! **О Божже**, тиші!» [11, с. 112]; «...дай мені, **Божже**, чесного шляху, / дай мені, **Божже**, гордого лику» [12, с. 153]). Так до експресивності самої позиції звертання додається ще й емоційне напруження мовлення, спричинене застосуванням повтору, і теонімічна лексема якнайкраще розкриває свій багатий виражальний потенціал. Причому найбільшою мірою експресивні якості, емоційні конотації актуалізуються в останньому з повторюваних слів.

Коли одне з однорідних звертань виражене апелятивною одиницею, воно стає своєрідним поетичним означенням для іншого і посилює урочисте забарвлення теонімічної лексеми: «**Мій Божже**, пане мій, почув / аж я сльозою обіллюся / карай мене, її почув» [13, с. 115].

Поza звертальними конструкціями теж можуть з'являтися мотиви моління до Бога, сформульовані відповідними дієслівними та іменниковими лексемами. Однак тоді теонімічна одиниця не набуває статусу емоційно-експресивного центру, тобто реалізує значно менше конотативних сем, що, звичайно, відбивається на її виражальному результаті, наприклад: «**Тато** молиться **Богу**, / **тужить** мама» [9, с. 158]; «**Бачу**, ставши в кутку, **насилаєш** молитви до **Бога**...» [11, с. 115]; «**Молився** я, **та не дійшла** / **моя молитва аж до Бога**...» [13, с. 115].

Аналізований онім актуалізує в художньому тексті різнопланові семи. Окремі з них чітко вказують на розмежування понять «людина» й «Бог». Значеннєві компоненти, що стосуються поняття надприродності, а відтак і могутності тощо, виступають на перше місце в образних порівняннях, зміст яких пов'язаний із вищевказаними ознаками. Наприклад: «**І** буде син мені, **мов янгол**, / **і** буде батько – **наче бог**, / **бо всі нещастя** – нам на благо – **покроплять** сльози як **горох**» [11, с. 93]. У деяких випадках теонім *Бог* стає носієм поняття «релігія» («віра»), узагальнюючи у своїй структурі його смислові ознаки: «**Окружинами** жий од **банкету старого** / **нема** нам свого **Бога**, **провадить** нас **чужий**» [13, с. 281]. Таке символічне використання лексеми *Бог* є, за дослідженнями Т.М. Берест [1, с. 140], актуальним і для сучасного поетичного мовлення.

Інші семи, наявні в аналізованому теонімі, властиві й номінаціям людських істот. Це, на нашу думку, зумовлюється самим християнським віровченням, за яким Бог створив людину за образом та подобою своєю. Тому загалом у мовленні, а в поетичних текстах В. Стуса зокрема аналізовані теоніми актуалізують такі семи: 'керівник'/'повелитель' («**Досить**: / **живи** у **продумах**. **Так Бог** велів» [11, с. 118]; «**Може, Бог** **чуттями** править, / **чуттями** править, **може**, **ди**ке **товч** / **це** **неоговтаних протобажань людських**» [9, с. 174]); 'покарання' («**Сам Бог** нас **покарав**» [13, с. 233]); 'прощення' («...**допоки** **мати** **заламає** **руки**, / **наш гріх** **відпустить Бог** **усеблагий**» [13, с. 128]); 'забування' («**Забуті Богом** **і** **забуті світом**, / **ми** **заселяєм** **голу** **порожнечу** / **якимись** **духами**, **для** **нас** **чужими**...» [13, с. 100]; «**Відваги** **чи** **люті** / **ачи** **безпросвітку** **пружить**ся **крок**, / **рвуться** [**померлі**] **й** **Бо**»

гом забути / в сяйво цвинтарних зелених зірок» [13, с. 148]); 'щедрість' («*Надто щедрий / був Бог для нас*» [11, с. 120]); 'співрозмовник'/'істота, що вміє говорити/мовчати' («*А що там сталося за порогом, / за знаним, рідним, за твоїм? / Де слізно розмовляють з Богом – / хто із небесним, хто з земним?»* [11, с. 97]; «*Отак лежу в покірній непокорі, / і Бог мені шепоче іздала...*» [13, с. 129]; «*А Бог шепоче спрагло: аз воздам!*» [11, с. 157]; «*І мовив Бог: моєї влади / ти поцурався задарма*» [12, с. 128]; «*І мовив Бог: готово*» [13, с. 108]) тощо.

Певний антропоморфізм цієї власної назви спостерігається й тоді, коли в поетичному тексті йдеться про частини тіла її референта. Наприклад: «*Давно відгородився я від нього, / давно збагнув, що пруття заборон / поставлені благою дланню Бога...*» [11, с. 178]; «*...і пісня витікається тонка, / як віть оливи у долоні бога...*» [12, с. 34]; «*...сам Бог тебе руками обійма*» [13, с. 261]. У таких випадках теонім зберігає функціонально-стильове значення конфесійності та змістові ознаки надприродності. Але якщо його референт у поетичному мовленні виконує дію, властиву виключно людині (а іноді – й іншій земній істоті), то відбувається часткова десемантизація вищевказаних компонентів. Наприклад: «*...Бог стогнав / і прогиналась росяна аркада...*» [13, с. 294].

До подібних змістових трансформацій можуть додаватись і пейоративно-оцінні семи – за рахунок відповідно забарвленого прикметника-означення (як-от *лютий, навіжений*): «*Добра / сам Бог мені прелютий / був зичив, даючи цей хист / проклятий – віршувати / на власну голову*» [11, с. 25]; «*Валує дим – то дні несамовиті / вершать ачи розпочинають путь – / по спогадах, що в пам'яті гніздяться, / по втратах, що тебе з усіх спромог / угору поривають, коли Бог / постав, як лютий бич і можновладця*» [12, с. 94]; «*Мій навіжений Боже, / та ж змилуйся над нами, / молюся нині й присно, / бо западеться світ...*» [13, с. 146].

Дещо інакший антропоморфізм лексеми *Бог* спостерігається у випадку, коли вона вживається в метафоричних сполуках, що позначають конкретну людину. Тоді разом з «олюдненням» референта в семантичній структурі власної назви частково актуалізуються й компоненти, які вказують на всесильність, винятковість тощо – риси, властиві надприродній істоті. Наприклад: «*Я торжествую, маленький бог, – / окрім телеграми / в кишені у мене літак...*» [9, с. 161]; «*Бог зоотехніки, нагримавши на сторожа, / вертався і провадив про телиць / і про Лисенка, про наступний пленум...*» [10, с. 174].

Для контрастної характеристики образу Бога автор широко використовує антонімічний зв'язок, коли відповідна лексема контекстуально зіставляється або протиставляється таким, що називають повних або часткових міфологічних антиподів. Наприклад: «*Ти сам – на белебні живи / і ці нестерпні дні благослови / одним ім'ям – Люципера чи Бога*» [11, с. 185]; «*Жорстока стелиться дорога / нема ні чорта ані бога...*» [13, с. 175]. Подібне поетичне зіставлення полярних у християнстві образів може відбуватись за допомогою образу-символу дороги: «*І недомога / твоя – спізнати долі ліпоту: / все презмагати стежку цю круту / від царства Сатани до царства Бога*» [12, с. 65-66]; «*Надимається дорога від диявола до бога...*» [13, с. 127]; «*Куди ж твої сліди / прослалися – до чорта чи до Бога?»* [11, с. 130].

Узагалі, у ліриці В. Стуса образ дороги часто невіддільний від образу Бога. Асоціативний зв'язок між ними має давнє філософське підґрунтя й дає широкі можливості для представлення авторської концепції життєрозуміння. Наприклад: «...і хай тут пахне ладаном – дарма, / і хай тут пахне смертю, та дорога – / і найсправніша – вільна. Бо ж до **Бога** / ми зносимось бажаннями двома» [11, с. 115]; «Дорога до **Бога** – ламка і витка» [12, с. 98]; «Скидається двоповерхове горе / з-під кучугур зчамрїлих сновидїнь, / і напростовується путь до **Бога**» [12, с. 137].

Отже, аналіз семантики й стилістичних особливостей теоніма *Бог*, який належить до ключових слів у поезії В. Стуса, в цілому підтверджує висновки літературознавців про те, що «...Стусів Бог далекий від канонічної церковної атрибутики» [2, с. 189]. Разом із тим висока частотність уживання власної назви *Бог* у Стусовому поетичному мовленні свідчить про релігійність світобачення митця. Поряд із традиційними семами ця лексема реалізує і нетрадиційні, причому переважно позитивні та зберігає, як правило, своє піднесено-урочисте забарвлення, навіть за умови метафоричного вживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80 – 90-х років ХХ століття (На матеріалі творів молодих українських авторів) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Берест Тетяна Миколаївна. – Харків, 1999. – 199 с.
2. Історія української літератури. ХХ століття : у 2 кн. / за ред. В. Г. Дончика. – К. : Либідь, 1995. – . –
Кн. 2. – Ч. 2 : 1960–1990-ті роки. – 512 с.
3. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів. – К. : Україна, 1995. – 426 с.
4. Моренець В. П. Сучасна українська лірика (особливості розвитку і логіка саморуку) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.02 / Моренець Володимир Пилипович. – К., 1994. – 442 с.
5. Наконечна Г. Українська богословська термінологія : характеристика системи / Г. Наконечна // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф. – Львів : Вид-во ЛБА, 2000. – С. 79–92.
6. Онікієнко І. М. Філософсько-естетичні мотиви лірики поетів-дисидентів (В. Стус, І. Світличний, І. Калинець) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Онікієнко Інна Миколаївна. – К., 1997. – 155 с.
7. Розумний Я. Від символізму до екзистенціалізму : християнські елементи в українській поезії двадцятого століття / Я. Розумний // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988. – С. 491–515.
8. Соловей Е. Українська філософська лірика / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с.
9. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – . –
Т. 1. – Кн. 1 : Зимові дерева; Веселий цвинтар; Круговерть. – 432 с.
10. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – . –
Т. 1. – Кн. 2 : Поетичні твори, що не ввійшли до збірок 1958–1971. – 302 с.
11. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1995. – . –
Т. 2 : Час творчості // Dichtenszeit. – 429 с.
12. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1999. – . –
Т. 3. – Кн. 1 : Палімпсести. – 487 с.
13. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1999. – . –
Т. 3. – Кн. 2 : Палімпсести. – 496 с.
14. Федонюк В. З історії розвитку християнської лексики / В. Федонюк // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукр. наук. конф. (Львів, 13–15 травня 1998 р.) – Львів, 1998. – С. 146–152.

ЮЛИЯ БРАЙЛКО

ЛЕКСЕМА БОГ В ОНОМАСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ СТУСОВСКОЙ ПОЭЗИИ: СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье сделана попытка семантико-стилистического анализа теонима *Бог*, который принадлежит к числу ключевых слов в поэзии В. Стуса. Большая частотность его использования свидетельствует о религиозности мировоззрения поэта. Вместе с традиционными семемами эта лексема реализует и нетрадиционные, при этом преимущественно позитивные, и сохраняет, как правило, свою возвышенную, торжественную окрасенность.

Ключевые слова: *имя собственное, теоним, лексема, семантика, стилистика.*

YULIA BRAILKO

A LEXEME GOD IN ONOMASTIC SPACE OF V. STUS' POETRY: SEMANTIC AND STYLISTIC ASPECT

In the article it is carried out an attempt of semantic stylistic analysis of the theonym *God* which belongs to the keywords in poetry of V. Stus. High frequency of its application testifies to the religiousness of artist's attitude. Next to the traditional sems this lexeme realizes and untraditional ones, thus mainly positive, and keeps, as a rule, its elevated solemn coloring, even on the condition of the metaphorical use.

Key words: *proper name, theonym, lexeme, semantics, stylistics.*

Одержано 7.07.2014 р.